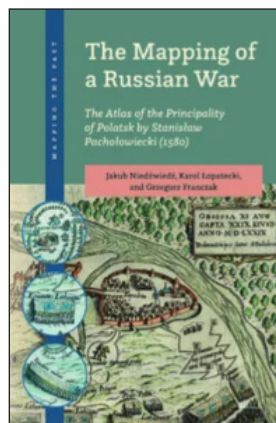

Jakub Niedźwiedź, Karol Łopatecki, Grzegorz Franczak: *The Mapping of a Russian War. The Atlas of the Principality of Polatsk by Stanisław Pacholowiecki (1580)*, Brill Leiden, Boston 2025, ss. 209, mapy

Monografia *The Mapping of a Russian War. The Atlas of the Principality of Polatsk by Stanisław Pacholowiecki (1580)*, autorstwa Jakuba Niedźwiedzia, Karola Łopateckiego i Grzegorza Franczaka, stanowi fundamentalne, przekrojowe i krytyczne studium jednego z najważniejszych źródeł kartograficznych związanych z kampanią połocką króla Stefana Batorego z 1579 r. Dzieło to, opublikowane w Rzymie w 1580 r. przez Giovanniego Battistę Cavalieriego (de' Cavalleriis), jest traktowane przez Autorów nie tylko jako zabytek kartograficzny, ale przede wszystkim jako kluczowy element propagandy politycznej realizowanej przez Rzeczpospolitą Obojga Narodów, prowadzonej w celu legitymizacji zwycięstwa Batorego nad Moskwą na arenie międzynarodowej. Recenzowana książka jest w przeważającej mierze rozszerzoną, zmodyfikowaną i kompleksowo zredagowaną pod kątem wprowadzenia do obiegu międzynarodowego wersją wcześniej opublikowanych artykułów w języku polskim w czasopiśmie „Terminus” w latach 2017 i 2021¹. Podział monografii na trzy główne części (*Atlas*, *Aspekty militarne* oraz *Propaganda, polityka i konstrukcja wiedzy*) świadczy o zastosowaniu interdyscyplinarnej metodologii, która sugeruje przekroczenie tradycyjnych ram obowiązujących w studiach z zakresu historii kartografii.

Przedmiotem właściwej analizy jest cykl ośmiu rycin, z których dwie to duże mapy, a sześć to mniejsze widoki zdobytych fortec: *Descriptio Ducatus Polocensis*, *Obsidio*

et expugnatio munitissimae arcis Polocensis, oraz plany zamków Kaziany, Krasny, Sitna, Sokol, Suša i Turoūlia. Choć mniejsze widoki nie są podpisane przez Stanisława Pacholowieckiego, to sposób rysowania sugeruje jego autorstwo, przynajmniej w zakresie kopiowania wcześniejszych szkiców. Autorzy wnikliwie odnoszą się do dotychczasowego stanu badań; wskazują na konieczność ponownej krytycznej oceny zabytków kartograficznych, ponieważ wcześniejsze analizy – zwłaszcza te prowadzone przez Karola Buczka – opierały się na niedokładnych dziewiętnastowiecznych przedrukach *Atlasu*. Krytyka ta, zapoczątkowana już przez Mieczysława Gębarowicza², jest kluczowym punktem wyjścia dla opisywanej tu monografii (s. 25).

Książka wprowadza i demonstruje skuteczność filologicznej analizy (*philology of*

¹ Na przykład: J. Niedźwiedź, *The Atlas of the Principality of Polatsk – an Introduction*, „Terminus”, 19, 2017, 1 (42), s. 19–36; G. Franczak, „Atlas Księstwa Połockiego” Stanisława Pacholowieckiego z 1580 roku – transkrypcja i przekład, „Terminus”, 19, 2017, 1 (42), s. 61–74; K. Łopatecki, *Ocena wiarygodności źródeł kartograficznych prezentujących oblężenie Połocka z 1579 roku*, „Terminus”, 19, 2017, 4 (45), s. 759–795; G. Franczak, *Filologia mapy. Badanie dawnej kartografii metodą krytyki tekstu na przykładzie toponimii mapy Księstwa Połockiego S. Pacholowieckiego z 1580 roku*, „Terminus”, 19, 2017, 1 (42), s. 193–252.

² M. Gębarowicz, *Początki malarstwa historycznego w Polsce*, Wrocław 1981.

a map) (s. 45). Podejście to, koncentrujące się szczególnie na onomastyce, pozwala na traktowanie toponimii jako „najtrwalszego dziedzictwa *Atlasu*” (s. 44–45). Poprzez analizę toponimów Autorzy śledzą filiację map i udowadniają, że mapa Pachołowieckiego była kluczowym źródłem dla późniejszej kartografii europejskiej. Wskazują, że obraz geograficzny księstwa połockiego, z bogactwem nazw wcześniej nieobecnych na mapach, został przeniesiony do atlasów Macieja Strubicza (1589), Gerarda Mercatora (1595) czy słynnej mapy radziwiłłowskiej (1613). Przykładowo, badający *Atlas* wcześniej Stanisław Alexandrowicz zauważył, że Tomasz Makowski (autor mapy radziwiłłowskiej) wykorzystał mapę Pachołowieckiego w sposób ewidentnie krytyczny, poprawiając nazwy zniekształcone przez sztycharza. Mimo to 33 z 40 miejscowości na tej części mapy Makowskiego pochodziło od Pachołowieckiego (s. 52, przyp. 31).

Część druga monografii analizuje *Atlas* pod kątem jego praktycznej wartości militarnej i uznaje go za mapę operacyjną. Mimo pewnych nieścisłości (jak błędne umiejscowienie Dżisny na prawym brzegu Dźwiny) Pachołowiecki zapewniał dość szczegółowy przegląd skomplikowanej sieci wodnej i osadniczej terenu działań wojennych. Jego mapy wykorzystywały arbitralną definicję mili, prawdopodobnie odpowiadającą *mila communis* (ok. 5,6 km), choć ówczesne miary odległości były niestabilne i często zależały od subiektywnego poczucia przestrzeni (4000, 4500 lub 5000 kroków).

Autorzy dowodzą, że cykl ośmiu rycin był traktowany jako jednolita kompozycja kartograficzna (s. 7). Spójność ta była celowa, a elementy krajobrazu i umocnienia z planów poszczególnych zamków (np. Turoŭlia) były włączone do dużej mapy księstwa połockiego. Monografia szczegółowo porównuje plan oblężenia Połocka z rysunkiem Paulusa zum Thurn. Obalając opinię Stanisława Alexandrowicza, który uważał plan zum Thurna za

bardziej wiarygodny, Autorzy argumentują, że plan Pachołowieckiego jest najbardziej precyzyjnym i wiarygodnym źródłem kartograficznym, jeśli chodzi o odwzorowanie fortyfikacji Połocka z 1579 r., co potwierdza zgodność z planami z połowy XVII w. Rycina precyzyjnie ukazuje rozmieszczenie obozów sił królewskich – polskiego, litewskiego, węgierskiego i niemieckiego, jak również obozu ochotników. Wskazano także na użycie emblematów heraldycznych na chorągwiach, w tym na obecność węgierskiej kawalerii (w ramach sił Batorego), smoka Sforzów używanego przez królową Annę Jagiellonkę oraz słupów Giedymina (s. 99). Ponadto monografia dostarcza dowodów na to, że mapy były wykorzystywane w planowaniu taktycznym. Autorzy powołują się tu na list nuncjusza Giovanniego Andrei Caligarięgo z lutego 1580 r., który informował, że biskup płocki Piotr Dunin Wolski otrzymał „wszystkie rysunki fortec” i „sposób i porządek oblężenia Połocka” (s. 91). Plan oblężenia Połocka posłużył także jako inspiracja dla tekstu Basiliusa Hyacinthiusa z Wilna, *Panegyricus in excidium Polocense* (1580), który opisywał rozmieszczenie wojsk. Kluczową tezę pracy jest rola *Atlasu* jako elementu polskiej szesnastowiecznej propagandy wojennej (s. 115). Wydanie to miało za zadanie uzasadnić zwycięstwo Batorego, skierowane było głównie do elity kulturalnej i politycznej w Europie.

Autorzy analizują *Atlas* w kontekście renesansowych gatunków tekstualnych – chorografii i emblematyki. W górnym lewym rogu mapy Pachołowieckiego znajduje się obszerna legenda, która przedstawia historię Połocka w duchu chorografii, opierając się na antycznych zasadach pochwały miast (s. 133). Tekst ten legitymizował panowanie Rzeczypospolitej, podkreślając historyczną przynależność księstwa połockiego do Wielkiego Księstwa Litewskiego od końca XIV w. Był to bezpośredni kontrargument wobec roszczeń Iwana Groźnego, który również

powoływał się na pochodzenie od kniazów połockich. Tytuł *Polotia recepta* (Połock odzyskany/przyjęty) stał się toponimem o cechach propagandowych. W prawym górnym rogu mapy umieszczono herb Rzeczypospolitej z herbem Stefana Batorego (Orzeł i Pogoń z Sercem Węgierskim) oraz epigram Tomasza Tretera. Ten element jest interpretowany jako *stemma*, czyli heraldyczna odmiana emblematu. Wiersz Tretera wzywa Batorego do zdeptania „wroga imienia rzymskiego” i szerzenia „wiary Chrystusa”, co kreuje Batorego na obrońcę katolicyzmu i wielkiego wojownika walczącego przeciw schizmatykom – Moskwie.

Autorzy uznają *Atlas* Pachołowieckiego za pierwszy polski atlas, ponieważ został pomyślany i wydrukowany jako spójny zestaw map i widoków, odzwierciedlający całe terytorium księstwa połockiego z różnych perspektyw (mapa regionu, plan stolicy, widoki zamków) (s. 7). Publikacja ta mogła być inspirowana zarówno *Theatrum orbis terrarum* Abrahama Orteliusa, jak i kolekcjami graficznymi Antonia Lafreriego w Rzymie. Monografia jasno ukazuje, że *Atlas* był częścią zorganizowanego i zsynchronizowanego wysiłku propagandowego kancelarii kanclerza Jana Zamoyskiego. Działania te obejmowały wydanie łacińskich edyktów królewskich, mowy Andrzeja Patrycego Nideckiego oraz wiersze Jana Kochanowskiego (*Ode de expugnatione Polotiei* i *O wzięciu Połocka*), z których ten ostatni prawdopodobnie również czerpał inspirację z planów Pachołowieckiego.

Warto dodać, że Autorzy omówili także długofalowe dziedzictwo map Pachołowieckiego. Wskazali, że informacje

wprowadzone przez niego zostały przejęte później przez Strubicza, Mercatora i Makowskiego, stając się standardem w europejskim obrazie geograficznym pogranicza polsko-litewsko-moskiewskiego. O długofalowej recepcji mapy może także świadczyć to, że fragment *Atlasu* został uwieczniony na słynnym obrazie Jana Matejki *Batory pod Pskowem* (1872), na którym jest studiowany przez księcia Konstantego Wasyla Ostrońskiego. Co więcej, rycina Pachołowieckiego (widok oblężonego Połocka) była wykorzystywana do celów propagandowych na Białorusi w czasach nowoczesnych. Przykładem są monety okolicznościowe Narodowego Banku Białorusi z 1998 i 2015 r., przedstawiające historyczne miasto Połock.

Monografia *The Mapping of a Russian War* jest dziełem o wyjątkowej wartości badawczej. Autorzy nie tylko dokonują niezbędnej korekty ustaleń wcześniejszych historyków kartografii, podpierając się nowymi narzędziami analitycznymi, ale także w sposób innowacyjny umieszczają kartografię w kontekście retorycznym, politycznym i wojskowym Rzeczypospolitej Obojga Narodów w dobie renesansu. Uznanie *Atlasu* Pachołowieckiego za pierwszy polski atlas i synkretyczny tekst propagandowy, łączący chorografię, emblematykę i strategię wojskową, stanowi istotne przewartościowanie jego miejsca w historii kultury i wiedzy geograficznej. Słusznie więc stanowisko Autorów zostaje pokazane międzynarodowym odbiorcom. ■

Tomasz Związek
(Warszawa)